

Paweł Olszewski

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach
Filia w Piotrkowie Trybunalskim

„Kwestia turecka” w polityce USA po I wojnie światowej

Abstract: Artykuł przedstawia politykę USA wobec Turcji od zakończenia I wojny światowej do schyłku 1920 r. Politykę tę w zasadniczy sposób kształtowało antytureckie oraz proormiańskie nastawienie prezydenta Thomasa Woodrow Wilsona. Pomimo że USA nie były w stanie wojny z Turcją, delegacja amerykańska aktywnie uczestniczyła w dyskusjach konferencji pokojowej w Paryżu na temat przyszłości tego państwa. Amerykański prezydent miał także duży wpływ na decyzję o podziałach mandatowych Bliskiego Wschodu.

Słowa kluczowe: USA, polityka zagraniczna, Turcja, Bliski Wschód, podziały mandatowe, lata 1918–1920.

Abstract: The article presents the policy towards Turkey pursued by the United States in the period from the end of the Great War to the late 1920s. The policy was shaped to a large extent by anti-Turkish and pro-Armenian attitude of President Thomas Woodrow Wilson. Despite the fact that the United States were not at war with Turkey, the American delegation actively participated in talks of the Peace Conference in Paris about the future of Turkey. The American president had also great impact on the decision about mandate divisions of the Near East.

Key words: United States, foreign policy, Turkey, Near East, mandate divisions, 1918–1920.

Zasadniczym tematem artykułu jest przedstawienie polityki Stanów Zjednoczonych wobec Turcji od podpisania rozejmu w Mudros 30 X 1918 r. do decyzji prezydenta Thomasa Woodrow Wilsona w sprawie przebiegu granicy ormiańsko-tureckiej u schyłku listopada 1920 r. W tym samym czasie doszło do

istotnych przeobrażeń militarno-politycznych w Turcji i na Bliskim Wschodzie. Szczególną rolę w tych zmianach odegrały zwycięskie w I wojnie światowej mocarstwa: Wielka Brytania, Francja i Włochy. Jednak pewien wpływ na turecką politykę tych państw wywarły Stany Zjednoczone – ich sojusznik.

Kwestia ta jest stosunkowo słabo ukazana w światowej literaturze przedmiotu. Wśród niewielu publikacji na ten temat można wymienić pracę Paula C. Helmreicha¹. Jednak przedstawiała ona przede wszystkim generalną politykę mocarstw Ententy wobec Turcji po I wojnie światowej. Natomiast nie koncentrowała się szczególnie na ukazaniu tureckiej polityki Stanów Zjednoczonych w tym okresie. Ponadto prezentowane w książce badania prowadzono ponad 40 lat temu, dlatego uległy pewnej dezaktualizacji. Problem polityki USA wobec Turcji po I wojnie światowej został w niewielkim stopniu przedstawiony w polskiej literaturze przedmiotu, z wyjątkiem badań prowadzonych przez autora tego artykułu². Prezentowane w obecnym opracowaniu tezy są efektem poszerzenia i pogłębienia tych badań.

Omawiając politykę USA wobec Turcji od schyłku 1918 r., należałoby wskazać pewne aspekty tureckiej polityki tego mocarstwa w czasie I wojny światowej. 6 IV 1917 r. Stany Zjednoczone przystąpiły do I wojny światowej, wypowiadając wojnę Niemcom, a następnie Austro-Węgrom. Waszyngton nie zdecydował się natomiast na wypowiedzenie wojny Turcji, ponieważ obawiano się, że władze tureckie uniemożliwią działalność humanitarną na swoim terytorium amerykańskich misji protestanckich, które były obecne w Imperium Otomańskim już od XIX w.

Po klęskach wojsk tureckich w walkach z armią rosyjską we wschodniej Anatolii na początku 1915 r., władze otomańskie rozpoczęły deportacje nastawionej prorosyjsko ludności ormiańskiej w Turcji. Trwały one w latach 1915–1916 i spowodowały śmierć kilkuset tysięcy tureckich Ormian. Amerykańskie misje protestanckie w Turcji udzielały pomocy humanitarnej Ormianom, którzy przeżyli deportacje. Pod naciskiem misjonarzy władze amerykańskie wywierały presję na rząd w Stambule, aby zakończył represje przeciwko Ormianom. Jednak działania te nie przyniosły żadnych rezultatów³.

Proormiańskie i antyturskie nastawienie misjonarzy amerykańskich w Turcji oraz bliskie związki personalne środowiska misjonarskiego z prezydentem

¹ P.C. Helmreich, *From Paris to Sèvres. The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919–1920*, Columbus 1974, passim.

² P. Olszewski, *Polityka Stanów Zjednoczonych wobec Turcji i Bliskiego Wschodu w latach 1918–1923*, Piotrków Trybunalski 2015, s. 38–253.

³ Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Paris (dalej: MAE P), Série: Guerre 1914–1918, Turquie, vol. 889, s. 200; J.L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East. Missionary Influence on American Policy, 1810–1927*, Minneapolis 1971, s. 67–68; Y. Ternon, *Ormianie. Historia zapomnianego ludobójstwa*, tłum. W. Brzozowski, Kraków 2005, s. 271; L.A. Davis, *Le Province de la mort. Archives Américaines concernant le Génocide des Arméniens (1915)*, Paris 1994, passim; P. Olszewski, *Polityka Stanów Zjednoczonych...*, s. 25.

Wilsonem i jego najbliższymi współpracownikami spowodowały, iż zarówno władze amerykańskie, jak i opinia publiczna USA zaczęły prezentować silne postawy proormiańskie i wrogie Turkom już w 1917 r.⁴ Pod naciskiem Niemiec 20 IV 1917 r. rząd w Stambule zerwał stosunki dyplomatyczne z USA⁵. Jednak pomimo tej sytuacji amerykańskie misje protestanckie kontynuowały działalność humanitarną w Imperium Otomańskim.

Pomimo iż USA nie były w stanie wojny z Turcją, kwestia przyszłości politycznej ziem Imperium Otomańskiego po zakończeniu wojny światowej absorbowała uwagę amerykańskich ekspertów skupionych w Inquiry. We wrześniu 1917 r. prezydent Wilson powołał specjalną komisję w celu opracowania dokumentów, które stanowiłyby podstawę amerykańskich propozycji przebudowy powojennego świata⁶.

Efektom prac w Inquiry było m.in. memorandum przygotowane 22 XII 1917 r. Znalazł się w nim projekt dotyczący przyszłości ziem tureckich. Autorzy dokumentu wskazywali na konieczność neutralizacji i umiędzynarodowienia Stambułu oraz cieśnin: Bosforu i Dardaneli. Postulowano także wprowadzenie protektoratu państw Ententy nad Palestyną, Syrią, Mezopotamią i Arabią. Ponadto podkreślano konieczność udzielenia Ormianom tureckim szerokiej autonomii w granicach imperium tureckiego⁷.

To memorandum było podstawą wystąpienia prezydenta Wilsona 8 I 1918 r. Wówczas przedstawił „14 punktów” na forum amerykańskiego Kongresu, w których określił założenia polityki zagranicznej USA. W pkt. 12 orędzia stwierdził, że tureckim częściom Imperium Osmańskiego powinna być zapewniona suwerenność. Natomiast innym narodowościom, które znajdują się pod władzą turecką, należało zagwarantować bezpieczeństwo życia i nieskrępowaną możliwość autonomicznego rozwoju⁸. Stwierdzenie to, oznaczające poważną

⁴ National Archives, Washington DC (College Park MD) (dalej: NA W), General Records of the Department of State. Record Group 59 (RG59), Personal and Confidential Letters from Secretary of State Lansing to President Wilson, 1915–1918 M743 (M743), Roll 1, dok.: From Lansing to President, 08.05.1918, Washington DC, s. 468–473; V.H. Rothwell, *British War Aims and Peace Diplomacy 1914–1918*, Oxford 1971, s. 218; P. Olszewski, „Kwestia palestyńska” w polityce USA w latach 1914–1923, w: *Palestyna. Polityka – społeczeństwo – kultura*, red. I. Kończak, M. Woźniak, Łódź 2009, s. 113–114.

⁵ NA W, RG59, M743, Roll 1, dok.: From Lansing to President, 17.05.1917, Washington DC, s. 391–395; *The Intimate Papers of Colonel House*, vol. II: *From Neutrality to War 1915–1917*, ed. Ch. Seymour, London 1926, s. 418, vol. III: *Into the World War April 1917 – June 1918*, ed. Ch. Seymour, London 1928, s. 31–66; J.L. Grabill, op. cit., s. 91.

⁶ *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference* (dalej: FRUS PPC), vol. I, Washington 1942, s. 87; *The Intimate Papers of Colonel House...*, vol. III, s. 173; R.S. Baker, *Woodrow Wilson and World Settlement*, vol. I, Gloucester 1960, s. 108–109.

⁷ FRUS PPC, vol. I, s. 43, 52–53; A.J. Mayer, *Wilson vs. Lenin. Political Origins of the New Diplomacy 1917–1918*, Cleveland–New York 1964, s. 339–340; H. Elcock, *Portrait of a Decision. The Council of Four and the Treaty of Versailles*, Cheshire 1974, s. 15.

⁸ NA W, Records of the American Commission to Negotiate Peace. Record Group 256 (RG256), General Records of the American Commission to Negotiate Peace, 1918–1931 M820 (M820),

ingerencję w wewnętrzne sprawy innego państwa, było o tyle niezwykle, iż dotyczyło kraju, z którym Stany Zjednoczone nie prowadziły wojny.

Zła sytuacja militarna oddziałów tureckich na Bliskim Wschodzie w październiku 1918 r. spowodowała, iż Turcja zawarła rozejm z mocarstwami Ententy 30 X 1918 r. w Mudros⁹. Po jego podpisaniu i zawarciu rozejmów z innymi państwami centralnymi mocarstwa Ententy rozpoczęły przygotowania do konferencji pokojowej w Paryżu. Członkowie delegacji amerykańskiej na konferencję opracowali kilka dokumentów dotyczących przyszłości Turcji i Bliskiego Wschodu. Jednym z nich było zbiorowe memorandum pt. „Rozważania dotyczące podziałów Turcji”, przygotowane w styczniu 1919 r.¹⁰ Jego autorzy wskazywali, iż Turcy nie potrafią sprawować kontroli nad ludnością ormiańską i arabską oraz ciągle powtarzają się prześladowania tej ludności przez władze tureckie. Z tego powodu imperium tureckie powinno przestać istnieć. Ze względu na geostrategiczne i gospodarcze znaczenie Stambułu oraz cieśnin Turcy winni zostać pozbawieni władzy nad tym obszarem. Natomiast stolica państwa tureckiego powinna być przeniesiona do Brusy w Azji Mniejszej¹¹.

Zaproponowano także dokonania podziałów mandatowych Azji Mniejszej (na cztery mandaty). USA uzyskałyby mandat nad Międzynarodowym Państwem Konstantynopolskim. Drugi mandat obejmowałby Anatolię, gdzie znalazłaby się większość ludności tureckiej. W tym wypadku nie określono kandydatury mocarstwa mandatowego. Trzeci mandat stanowiłby autonomiczny grecki region wewnątrz Anatolii, obejmujący Smyrnę (Izmir) i okoliczne obszary. Czwarty mandat tworzyłby obszar Armenii i pozostałej części północnej Anatolii. Miał on być sprawowany przez Stany Zjednoczone¹². Propozycje zawarte w tym dokumencie znalazły pewne odbicie w dyskusjach dotyczących podziałów mandatowych Turcji, prowadzonych na paryskiej konferencji wiosną 1919 r.

18 I 1919 r. rozpoczęły się obrady konferencji pokojowej w Paryżu. W jej trakcie omawiano także problemy odnoszące się do traktatu pokojowego z Turcją oraz przyszłości politycznej obszarów Bliskiego Wschodu stanowiących

Roll 407, dok. 185.513/20: Territorial Claims Italian Attitude, s. 2–3; D. Lloyd George, *Prawda o traktacie wersalskim*, tłum. A. Pański, t. I, Warszawa 1939, s. 58; *Źródła do historii powszechnej okresu międzywojennego*, red. S. Sierpowski, t. I: 1917–1926, Poznań 1989, s. 35; *The Intimate Papers of Colonel House...*, vol. III, s. 324–359.

⁹ MAE P, Série: Levant 1918–1940 (Levant), Caucase-Kurdistan, vol. 3, s. 63; Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Nantes (dalej: MAE N), Londres B, vol. 39; *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States 1918 Supplement 1 The World War* (dalej: FRUS 1918 Supplement 1), vol. I, Washington 1933, s. 441–443; *Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record*, vol. II: 1914–1956, ed. J.C. Hurewitz, Princeton 1956, s. 36–37.

¹⁰ NA W, RG 256, M820, Roll 407, dok. 185.513/7: The Memorandum of Considerations Looking to the Division of Turkey, s. 2–4.

¹¹ Ibidem, s. 2.

¹² Ibidem, s. 3–4; P. Olszewski, *Polityka Stanów Zjednoczonych...*, s. 48–49.

w przeszłości części Imperium Otomańskiego. W dyskusjach tych uczestniczyła delegacja amerykańska na czele z prezydentem Wilsonem, pomimo że Stany Zjednoczone nie były w stanie wojny z Turcją. Reprezentacje innych zwycięskich mocarstw zgadzały się na taką sytuację, ponieważ miały nadzieję, że uzyskają poparcie amerykańskiego prezydenta w narastających między nimi sporach o podziały stref wpływów na Bliskim Wschodzie. Przystępując do negocjacji traktatu pokojowego z Turcją, prezydent Wilson wyszedł z założenia, iż powinien on się opierać na założeniach pkt. 12, zawartych w orędziu z 8 I 1918 r. Ponadto nie uznawał tajnych traktatów dotyczących podziałów Imperium Otomańskiego, zawartych w czasie wojny między mocarstwami Ententy.

Po raz pierwszy szerzej kwestia przyszłości politycznej dawnego osmańskiego Wschodu była dyskutowana na forum paryskiej konferencji 30 I 1919 r. Tego dnia przyjęto rezolucję na temat objęcia mandatami nietureckich obszarów Imperium Osmańskiego. Stwierdzono w niej, że Armenia, Syria, Mezopotamia, Palestyna, Arabia i Kurdystan muszą zostać całkowicie odłączone od imperium tureckiego¹³.

W trakcie tego posiedzenia prezydent Wilson zwrócił uwagę na pojawiające się projekty wysłania wojsk amerykańskich do Stambułu. Jednak wskazał, iż Stany Zjednoczone nie mogły tego zrobić, ponieważ nie były w stanie wojny z Turcją. Ponadto USA nie mogły zaakceptować jakiegokolwiek formy mandatu nad obszarem Turcji, dopóki nie zostałyby uzgodnione zasady powiernictwa mandatowego¹⁴.

Takie stanowisko Wilson powtórzył w trakcie posiedzenia popołudniowego Rady „10” tego samego dnia, gdy premier brytyjski David Lloyd George zaproponował, aby USA przyjęły mandat nad Syrią i Armenią oraz żeby natychmiast wyznaczyć mocarstwa mandatowe nad innymi terenami dawnego osmańskiego Wschodu. Wilson przeciwstawił się tej propozycji. Wskazał także, że ponieważ USA nie wypowiedziały wojny Turcji, dlatego nie mogą przyjąć powiernictwa mandatowego w oparciu o obecne podziały mandatowe, a jedynie jako członek Ligi Narodów. Ponadto prezydent musiał uzyskać odpowiednią ilość czasu, aby przekonać amerykańską opinię publiczną do idei sprawowania mandatu¹⁵.

Takie stanowisko amerykańskiego polityka wynikało z faktu, iż nie mógł on zagwarantować uzyskania zgody na amerykański mandat nad jakąkolwiek częścią Turcji, ponieważ decyzja w tej kwestii należała do kompetencji Senatu USA zdominowanego przez wrogich mu republikanów. Jednocześnie

¹³ FRUS PPC, vol. III, Washington 1943, s. 785–792, 795–796; Ch. Seymour, *Letters from the Paris Peace Conference*, New Haven 1965, s. 120–121; *The Intimate Papers of Colonel House...*, vol. IV: *The Ending of the War June 1918 – November 1919*, ed. Ch. Seymour, London 1928, s. 331; R.S. Baker, op. cit., vol. I, s. 271–273.

¹⁴ FRUS PPC, vol. III, s. 788.

¹⁵ Ibidem, s. 807–808, 817; P. Olszewski, *Polityka państw Ententy wobec Zakaukazia w latach 1918–1921*, Piotrków Trybunalski 2001, s. 76–78.

w dużym stopniu z inicjatywy Wilsona podjęto decyzje o objęciu dawnego tureckiego Bliskiego Wschodu systemem mandatów nadzorowanych przez przyszłą Ligę Narodów.

Wiosną 1919 r. politycy brytyjscy i francuscy próbowali skłonić delegację amerykańską do przyjęcia przez Stany Zjednoczone mandatu nad częścią Anatolii. Wskazywało na to prywatne spotkanie Lloyda George'a i Georges'a Clemenceau z płk. Edwardem M. House'em 7 III 1919 r. W tym czasie ten ostatni pełnił funkcję przewodniczącego delegacji amerykańskiej, zastępując nieobecnego w Paryżu prezydenta Wilsona, który przebywał w USA. Premier brytyjski zaproponował, aby USA przejęły mandat nad Stambułem i Armenią turecką. W odpowiedzi House stwierdził, że co prawda Stany Zjednoczone nie interesowały się otrzymaniem tych mandatów, to jednak prawdopodobnie były gotowe przyjąć mandat nad Armenią. Pomimo iż deklarację tę uczyniła nieupoważniona do niej osoba, to premierzy Anglii i Francji uznali ją za wiążącą¹⁶.

Taka postawa polityka brytyjskiego i francuskiego wynikała z faktu, iż obydwie mocarstwa nie chciały się angażować w kwestię kłopotliwego mandatu nad Armenią. Prezydent Wilson wydawał się popierać pomysł mandatu amerykańskiego nad Armenią turecką. Świadczyły o tym jego proormiańskie deklaracje w trakcie pobytu w USA. Ponadto Wilson nie zanegował stanowiska przyjętego przez House'a, gdy pułkownik przekazał mu informację na temat tego spotkania¹⁷.

W kwietniu i maju 1919 r. uczestnicy konferencji pokojowej podjęli ważne decyzje wpływające na zmiany sytuacji w Turcji. Były one związane z aspiracjami terytorialnymi Włoch i Grecji. W lutym 1919 r. delegacja włoska na konferencję pokojową zażądała przyznania temu państwu portu Fiume w Chorwacji. Taki sam postulat wysunęła reprezentacja Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców, dla którego Fiume było najdogodniejszym portem morskim. Przeciwno żądaniom Włoch wystąpili przedstawiciele innych mocarstw. Szczególnie prezydent Wilson sprzeciwiał się przekazaniu Fiume Włochom¹⁸.

Uczestnicy konferencji rozważali także żądania terytorialne Grecji w Azji Mniejszej¹⁹. Przedstawiciele Wielkiej Brytanii i Francji już w lutym 1919 r.

¹⁶ NA W, RG256, M820, Roll 407, dok. 185.513/22: The Dismemberment of the Ottoman Empire, 23.04.1919, Paris, s. 3; D. Lloyd George, op. cit., t. I, s. 261; *The Intimate Papers of Colonel House...*, vol. IV, s. 368–369; I. Floto, *Colonel House in Paris. A Study of American Policy at the Paris Peace Conference 1919*, Princeton 1980, s. 154; H. Elcock, op. cit., s. 142–145; P. Olszewski, *Polityka państw Ententy...*, s. 91.

¹⁷ I. Floto, op. cit., s. 154–155; P. Olszewski, *Polityka Stanów Zjednoczonych...*, s. 73–74.

¹⁸ Ch. Seymour, op. cit., s. 203; H. Elcock, op. cit., s. 116–119; T. Wituch, *Od Trypolis do Lozanny. Polityka Włoch wobec Turcji i Bliskiego Wschodu w latach 1912–1922*, Warszawa 1986, s. 151–152; A.I. Utkin, *Diplomatija Wudrowa Wilsona*, Moskwa 1989, s. 290–291.

¹⁹ FRUS PPC, vol. III, s. 865, 869–870; P.C. Helmreich, op. cit., s. 40; A. Mazarakis-Ainian, *Mémoires*, Thessaloniki 1979, s. 214–218; B. Lewis, *Narodziny nowoczesnej Turcji*, tłum. K. Dorosz, Warszawa 1972, s. 289; P. Olszewski, *Polityka Stanów Zjednoczonych...*, s. 59–61.

opowiedzieli się za przyznaniem Grekom portów w Smyrnie (Izmirze) i Avali oraz okolicznych regionów. Natomiast reprezentanci USA byli przeciwni propozycji, wskazując, iż Grecy stanowili mniejszość w porównaniu z ludnością turecką na tych obszarach, z wyjątkiem regionu Smyrny²⁰.

Jednak pod naciskiem prezydenta Wilsona delegacja amerykańska w drugiej połowie marca 1919 r. opowiedziała się za przekazaniem Smyrny Grecji. Wynikało to ze zmiany poglądów prezydenta, który w zamian za zgodę premiera Lloyda George'a na przyjęcie amerykańskiego umiarkowanego stanowiska w kwestii niemieckich reparacji wojennych, zaaprobował brytyjską propozycję przyznania Grecji terytoriów w Azji Mniejszej²¹.

W połowie marca 1919 r. Francuzi okupowali port Seleucję, który Włosi uważali za wchodzący w skład ich strefy wpływów w Azji Mniejszej. Te działania zostały uznane przez Włochów za początek podziału Turcji między Francję i Anglię. Dlatego od 29 marca do końca kwietnia 1919 r. oddziały włoskie opanowały wybrzeże Azji Mniejszej od Adalii do Bodrum²².

Jednocześnie w drugiej połowie kwietnia 1919 r. wybuchł kryzys między Włochami i ich sojusznikami o Fiume. W połowie kwietnia prezydent Wilson zaproponował wytyczenie granicy między Włochami i Jugosławią, oddając Fiume Królestwu SHS. Ponieważ delegacja Włoch odrzuciła tę decyzję, 24 IV 1919 r. Wilson wystosował orędzie do narodu włoskiego, postulując przyjęcie jego propozycji w sprawie granicy włosko-jugosłowiańskiej. Orędzie to spowodowało protest delegacji Włoch, która 24 IV 1919 r. opuściła obrady konferencji pokojowej²³.

Wycofanie się Włochów z uczestnictwa w konferencji oraz lądowanie wojsk włoskich w Azji Mniejszej wywołały wzrost nastrojów antywłoskich wśród obradujących w Paryżu delegacji Anglii, Francji i USA. 30 IV 1919 r. angielski premier poinformował o obecności oddziałów włoskich w Azji Mniejszej. Wzbudziło to oburzenie prezydenta Wilsona, który wskazał, że Włosi nie powinni wysyłać tam swoich wojsk bez zgody innych mocarstw. Ponadto

²⁰ NA W, RG256, M820, Roll 407, dok. 185.513/14: Statement by the British Government for the Peace Conference concerning the Settlement of the Middle East, 07.02.1919, Paris, s. 6; ibidem, dok. F.W.185.5/7: Memoire remis aux Hauts-Commissaires Americain, Britanique, Français et Italien, 12.02.1919, Constantinople, s. 1–4; Ch. Seymour, op. cit., s. 275.

²¹ NA W, RG256, M820, Roll 407, dok. 185.513/14: Statement by the British Government for the Peace Conference concerning the Settlement of the Middle East, 07.02.1919, Paris, s. 5–6; P.C. Helmreich, op. cit., s. 93.

²² NA W, RG256, M820, Roll 407, dok. 185.513/22: The Dismemberment of the Ottoman Empire, 23.04.1919, Paris, s. 2; MAE N, Londres Ambassade 1914–1920, Série B (Londres B), vol. 70; ibidem, Rome Quirinal Ambassade, Série A (Rome A), vol. 620; B. Lewis, op. cit., s. 288; T. Wituch, *Od Trypolisu...*, s. 156–158; P. Olszewski, *Polityka Stanów Zjednoczonych...*, s. 87.

²³ MAE N, Londres B, vol. 70; R.S. Baker, op. cit., vol. III, s. 287–295; *The Intimate Papers of Colonel House...*, vol. IV, s. 462–465; A. Tardieu, *La Paix*, Paris 1921, s. 430–435; W.S. Churchill, *The Aftermath Being a Sequel to the World Crisis*, London 1941, s. 193.

Lloyd George wskazał, jakoby oddziały włoskie w Azji Mniejszej zachęcały Turków do mordowania tamtejszych Greków²⁴.

Na kolejnym posiedzeniu konferencji pokojowej 5 V 1919 r. premier brytyjski wskazując na obecność sił włoskich w różnych miejscach wybrzeża Azji Mniejszej, podkreślił, że Włosi są gotowi do rozszerzenia swojej kontroli nad całą Anatolią i jeśli do tego dojdzie, będzie ich bardzo trudno zmusić do opuszczenia tego regionu. Dlatego aby zapobiec tej sytuacji, należy zgodzić się na okupację Smyrny przez wojska greckie²⁵.

Ostatecznie 6 V 1919 r. podjęto decyzję o wysłaniu dwóch dywizji greckich do Smyrny. Premier brytyjski zaproponował, aby wojska greckie pozostały na pokładach okrętów na redzie portu w Smyrnie i mogły być wysadzone na ląd w przypadku, gdyby doszło do antygreckich zaburzeń. W odpowiedzi prezydent Wilson wskazał, aby wojska greckie od razu lądowały w Smyrnie, ponieważ żołnierzy nie będzie można utrzymać w dobrej kondycji zbyt długo na pokładach statków. Na tę propozycję zgodzili się premierzy Anglii i Francji²⁶. Ostatecznie lądowanie sił greckich w Smyrnie miało miejsce 15 V 1919 r. i spowodowało wybuch walk między lokalną ludnością grecką i turecką²⁷.

Decyzja o lądowaniu wojsk greckich w Smyrnie z perspektywy późniejszych wydarzeń w Turcji była najważniejszym postanowieniem podjętym na konferencji pokojowej w kwestii tureckiej w pierwszych miesiącach jej obrad. W zasadniczy sposób wpłynęła na przeobrażenia sytuacji wewnętrznej w Turcji, przyczyniając się do powstania i rozwoju tureckiego ruchu nacjonalistycznego (kemalistowskiego). Olbrzymi wpływ na tę decyzję wywarł prezydent Wilson. Polityk amerykański jako pierwszy opowiedział się za natychmiastowym lądowaniem wojsk greckich. W ten sposób zgodził się na okupację przez Greków obcego terytorium. Działania te zostały podjęte wbrew wcześniejszemu stanowisku Wilsona, który sprzeciwiał się podziałom terytorialnym z pominięciem Ligi Narodów. Te sprzeczności w postawie amerykańskiego prezydenta mogły wynikać z faktu, iż popierał on decyzję o okupacji Smyrny przez Greków, ponieważ sam był nieprzychylnie nastawiony do Turków.

²⁴ R.S. Baker, op. cit., vol. II, s. 190–191; T. Wituch, *Od Trypolisu...*, s. 166–167.

²⁵ FRUS PPC, vol. V, Washington 1946, s. 465–467; W.S. Churchill, op. cit., s. 365–366; H. Elcock, op. cit., s. 230.

²⁶ FRUS PPC, vol. V, s. 484; P. Mantoux, *Les Délibérations du Conseil des Quatre (24 mars – 28 juin 1919). Notes de l'Officier Interprète depuis la remise à la Délégation Allemande des conditions de paix jusqu'à la signature du Traité de Versailles*, vol. I, Paris 1955, s. 499.

²⁷ Library of Congress (dalej: LC), Manuscript Division (dalej: MD), The Papers of Mark Lambert Bristol (dalej: PMLB), Container no. 65: From Bristol to American Mission Paris, 25.06.1919, Constantinople, s. 1–2; MAE N, Londres B, vol. 70; Ministère de la Defense, Service Historique de l'Armée de Terre, Château de Vincennes (dalej: AA), Série: 20N (20N), vol. 1245; Wojskowe Biuro Historyczne, Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: CAW), Oddział II Sztabu Generalnego (Głównego) z lat 1921–1939 (dalej: SGOII), I.303.4.7187, s. 94; ibidem, I.303.4.7198, Memorandum anonimowe „Historia ruchu nacjonalistów tureckich”, s. 10–14.

Poparcie przez Wilsona greckiej operacji w Smyrnie wiązało się także z rozwojem sporu aliantów z Włochami o Fiume. Konflikt ten osiągnął takie apogeum po wycofaniu się delegacji Włoch z obrad konferencji, że antywłoskie odczucia Wilsona stały się niemalże jego obsesją. Dla amerykańskiego prezydenta istotne było zapobieżenie objęciu ewentualną kontrolą Smyrny przez Włochów. W maju 1919 r. jedyną alternatywą dla tego działania wydawała się okupacja Smyrny przez Greków. Dlatego należy sądzić, iż spór o adriatycką granicę Włoch był chyba pośrednim, ale najważniejszym powodem wyrażenia przez prezydenta Wilsona zgody na lądowanie Greków w Smyrnie.

U schyłku kwietnia oraz w maju 1919 r. uczestnicy konferencji pokojowej omawiali także sprawę rozdziału mandatów w Anatolii. W dyskusjach tych ważną rolę odegrał amerykański prezydent. Po raz pierwszy pomysł podziału Turcji pojawił się na posiedzeniu Rady „4” 21 IV 1919 r. Wówczas Clemenceau w porozumieniu z Lloydem George’em zaproponował, aby w zamian za rezygnację Włoch z Fiume przyznać temu państwu w formie mandatu południową część Anatolii, poniżej greckiej strefy wpływów. Oddzielne państwo miałyby powstać wokół cieśnin, natomiast pozostała część Anatolii została by mandatem francuskim. Jednak przeciwko tej propozycji wystąpił Wilson, wskazując, iż Włosi nie nabyli doświadczenia w zarządzaniu koloniami²⁸.

Do dyskusji na temat podziału terytoriów Anatolii powrócono 13 V 1919 r. w trakcie posiedzenia konferencji bez udziału delegacji Włoch. Wówczas Lloyd George zaproponował stworzenie włoskiego mandatu nad południową Anatolią. Ponadto opowiedział się za przekazaniem USA mandatu nad Stambułem i cieśninami, Francji – mandatu nad północną Anatolią, natomiast Grecji – władzy nad okręgiem Smyrny. Z propozycją tą zgodzili się uczestnicy spotkania. Jednocześnie prezydent Wilson zastrzegł, że może zaaprobować przyjęcie powiernictwa mandatowego w Turcji dopiero po uzyskaniu zgody Kongresu USA²⁹.

Postanowienie dotyczące podziału Anatolii na mandaty oznaczało faktyczny rozbiór Turcji między państwa Ententy. Szczególnie ważne okazało się stanowisko prezydenta Wilsona, który odrzucił swoją wcześniejszą decyzję o utrzymaniu całości Turcji w jej granicach etnicznych. Taka zmiana zdania wynikała z nadziei, iż uda się dojść do porozumienia z Włochami, ofiarowując im część Azji Mniejszej w zamian za rezygnację z pretensji do Fiume.

17 V 1919 r. na posiedzeniu Rady „4” wysłuchano przedstawicieli ludności muzułmańskiej Indii. Zaprotestowali oni przeciwko podziałowi Anatolii na oddzielne mandaty oraz wskazywali na konieczność utrzymania sułtana-kalifa w Stambule. Podkreślali, że jeżeli dojdzie do podjęcia innych decyzji

²⁸ FRUS PPC, vol. V, s. 106–107; P. Mantoux, op. cit., vol. I, s. 309–310; P. Olszewski, *Polityka Stanów Zjednoczonych...*, s. 98–99.

²⁹ MAE N, Londres B, vol. 329; FRUS PPC, vol. V, s. 581–584, 586; H. Nicolson, *Curzon. The Last Phase 1919–1925. A Study in Postwar Diplomacy*, London 1937, s. 67.

w tej sprawie, to może to spowodować wystąpienia muzułmanów w Indiach przeciwko władzy brytyjskiej³⁰.

Na posiedzeniu Rady „4” 19 V 1919 r. przeanalizowano wypowiedzi delegatów muzułmańskich. Zarówno Lloyd George, jak i Wilson opowiedzieli się przeciwko podziałowi mandatowemu Anatolii. Jednocześnie polityk amerykański wskazał, iż Turcy powinni być pozbawieni władzy nad Stambułem i cieśninami. Zaproponował, aby sułtan mógł pozostać w Stambule, chociaż nie posiadałby władzy zwierzchniej nad miastem. Jednocześnie utrzymałby władzę nad turecką Anatolią. Prezydent Wilson wskazał także, aby państwo tureckie w Anatolii zaakceptowało doradztwo rządu francuskiego w kwestiach finansowych, ekonomicznych i polityki zagranicznej. W ten sposób miano faktycznie przekazać Francji mandat nad turecką Anatolią bez określenia tego zwierzchnictwa mianem mandatu. Lloyd George i Clemenceau zgodzili się na tę propozycję³¹.

Jednak sprzeciw członków rządu brytyjskiego spowodował, że Lloyd George wycofał się z pomysłu przekazania Francji nieoficjalnego mandatu nad całą Anatolią³². Natomiast 21 V 1919 r. premier brytyjski przedstawił nowy plan rozwiązania kwestii tureckiej. Zaproponował, aby USA przyjęły pełne powiernictwo mandatowe nad Stambułem, cieśninami i Armenią. Ponadto miałyby one objąć „luźne” powiernictwo mandatowe nad Anatolią. W takim wypadku sułtan i rząd turecki pozostałoby w Stambule. Jeżeli USA nie mogłyby zaakceptować mandatu nad Anatolią, to wówczas żadne inne mocarstwo nie sprawowałoby nad nią powiernictwa, a ten teren podlegałby władzy sułtana tureckiego, który miałby swoją siedzibę poza Stambułem³³.

Prezydent Wilson zgodził się na pomysł pozostawienia Turkom pełni władzy w Anatolii i siedziby sułtana w Stambule. Jednocześnie stwierdził, że prawdopodobnie nie uda się mu skłonić Kongresu USA do przyjęcia mandatu nad całą Anatolią, ponieważ USA nie posiadały w tym regionie żadnych interesów. Natomiast sądził, że będzie w stanie uzyskać zgodę Kongresu USA na przyjęcie mandatu nad Armenią z powodów humanitarnych. Ponadto amerykańska opinia publiczna bardzo interesowała się sytuacją Ormian. Sądził również, że uda mu się skłonić władze amerykańskie do przyjęcia mandatu nad Stambułem³⁴.

³⁰ NA W, RG256, M820, Roll 407, dok. 185.5111/3: Minutes of the Meeting of the Council „4”, 17.05.1919, Paris, s. 1–2; ibidem, dok. 185.513/24: British Scheme for the Settlement in the Turkish Empire, 21.05.1919, Paris, s. 1–2; Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Ambasada RP w Londynie (dalej: L), vol. 40, s. 10, 29; FRUS PPC, vol. V, s. 690–698; W.S. Churchill, op. cit., s. 373; G.D. Khoury, *La France et l’Orient Arabe. Naissance du Liban modern 1914–1920*, Paris 1993, s. 235.

³¹ FRUS PPC, vol. V, s. 707–709; P. Mantoux, op. cit., vol. II, s. 111–113.

³² FRUS PPC, vol. V, s. 756–757; P.C. Helmreich, op. cit., s. 120.

³³ FRUS PPC, vol. V, s. 770; A.I. Utkin, op. cit., s. 280.

³⁴ FRUS PPC, vol. V, s. 765–766; P. Mantoux, op. cit., vol. II, s. 142–143.

W końcu czerwca 1919 r. próbowano po raz ostatni jeszcze przed powrotem prezydenta Wilsona do Stanów Zjednoczonych osiągnąć porozumienie w sprawie Azji Mniejszej. 27 VI 1919 r. postanowiono, że ostateczna decyzja dotycząca przyszłości Anatolii i cieśnin oraz rozmowy na temat zawarcia traktatu pokojowego z Turcją zostaną zawieszane do czasu, gdy rząd amerykański będzie mógł stwierdzić, czy USA zaakceptują mandat nad częścią terytorium dawnego imperium tureckiego³⁵.

Charakteryzując dyskusje wokół przyszłości Anatolii i Stambułu, toczące się w trakcie obrad konferencji paryskiej od kwietnia do końca czerwca 1919 r., należy wskazać, iż zasadniczą rolę odegrał w nich prezydent Wilson. Cały plan podziału mandatów w Anatolii oraz rozmowy na temat przyszłości Turcji opierały się na założeniu, że USA przyjmą mandaty nad Armenią, Stambułem i cieśninami. Uczestnicy konferencji, przede wszystkim Lloyd George i Clemenceau, zakładali za niemal pewne przyjęcie mandatów przez Stany Zjednoczone. Nawet jeśli mieli jakieś wątpliwości, to oficjalnie aprobowali stanowisko, że byłoby warto powstrzymać dalsze dyskusje na temat traktatu z Turcją, dopóki amerykański Senat nie zaakceptuje przyjęcia mandatów przez USA nad częścią dawnego Imperium Otomańskiego³⁶.

Pewien wpływ na stanowisko amerykańskiego prezydenta na temat podziałów mandatowych Anatolii miała presja środowiska amerykańskich misjonarzy, aby USA przyjęły mandat nad częścią lub całością dawnego Imperium Otomańskiego oraz aby uwolnić Ormian tureckich spod władzy Turków. Przykładem takiego stanowiska było memorandum Mary Mills Patrick, pełniącej funkcję prezydent Constantinople Woman's College, z końca czerwca 1919 r. Nosiło ono tytuł „14 powodów dla mandatu USA nad Turcją”. W dokumencie autorka podkreślała potrzebę przejścia przez USA jednego mandatu nad dawnym imperium tureckim z wyjątkiem Mezopotamii i południowej Palestyny³⁷. Patrick skupiła się przede wszystkim nad przyszłością Azji Mniejszej. Uważała, iż najliczniejsze narodowości zamieszkujące ten region: Turcy, Grecy i Ormianie byli przyjaźnie nastawieni do Stanów Zjednoczonych. Narody te zgodzą się na przyjęcie amerykańskiej opieki mandatowej, zwłaszcza że USA uchodziły za najbardziej demokratyczne państwo, nie miały żadnych mocarstwowych aspiracji wobec Azji Mniejszej oraz nie chciały eksploatować gospodarczo tego terenu. Amerykański mandat mógł wspomóc rozwój nowoczesnego szkolnictwa na tym obszarze, które ułatwiłoby stworzenie pokojowych relacji między różnymi narodami Azji Mniejszej. Ponadto równie istotne byłoby wsparcie ekonomiczne USA dla regionu³⁸. Kontakty handlowe

³⁵ FRUS PPC, vol. VI, Washington 1946, s. 729; P. Olszewski, *Polityka Stanów Zjednoczonych...*, s. 112–113.

³⁶ MAE N, Londres B, vol. 330; FRUS PPC, vol. VI, s. 729.

³⁷ NA W, RG 256, M820, Roll 407, dok. 185.513/4: Mary Mills Patrick, *Fourteen Reasons for American Mandatory over Turkey*, s. 1–2.

³⁸ *Ibidem*, s. 1.

obszaru mandatowego z USA mogły sprawić, iż Azja Mniejsza stałaby się kwitnącym ośrodkiem handlu. Jednocześnie nawiązanie bliskich kontaktów gospodarczych między USA i Turcją byłoby także korzystne dla gospodarki amerykańskiej, ponieważ w Turcji występowały liczne bogactwa mineralne³⁹.

Na zakończenie memorandum Patrick wskazywała na obowiązek moralny, jaki powinny wypełnić Stany Zjednoczone, przyjmując powiernictwo. Podkreślała także, że do zobowiązań moralnych Ameryki wielokrotnie odwoływał się prezydent Wilson w swoich wypowiedziach⁴⁰. Prezentowana przez Patrick teoria o konieczności przejścia przez USA mandatu nad całą Azją Mniejszą dominowała w środowisku działaczy amerykańskich misji protestanckich w Turcji.

Zawieszenie dyskusji na temat przyszłości Turcji przez zwycięskie mocarstwa w czerwcu 1919 r. miało miejsce w okresie, gdy w Anatolii zaczęły zachodzić ważne zmiany związane z powstaniem tureckiego ruchu nacjonalistycznego. Wynikały one z lądowania wojsk greckich w Smyrnie i prześladowań tureckiej ludności miasta przez Greków. Turecki ruch narodowy zaczął się rozwijać, gdy na jego czele stanął gen. Mustafa Kemal. W połowie maja 1919 r. przybył on na polecenie rządu sułtańskiego do wschodniej Anatolii, aby nadzorować demobilizację oddziałów tureckich. Jednak pod wpływem oburzenia, jakie wywołało wśród Turków lądowanie Greków w Smyrnie, 22 VI 1919 r. gen. Kemal wezwał władze lokalne ze wschodniej Anatolii do zerwania kontaktów z rządem w Stambule zależnym od aliantów. Jednocześnie wypowiedział posłuszeństwo rządowi sułtańskiemu⁴¹.

W dniach od 23 VII do 7 VIII 1919 r. doszło w Erzurum do obrad Kongresu Stowarzyszenia Obrony Praw Wschodniej Anatolii. Na przywódcę ruchu wybrano Kemala oraz ogłoszono walkę o całość i suwerenność ziem zamieszkałych przez większość turecką. Kolejny kongres zebrał się w Sivas w dniach 4–11 IX 1919 r., gromadząc delegatów z całej Turcji. Uznał się on za reprezentację narodu tureckiego i powołał ogólnonarodowe Stowarzyszenie Obrony Praw Narodowych Anatolii i Rumelii. Kongres potwierdził uchwały z Erzurum oraz stworzył Komitet Reprezentacyjny pod przewodnictwem gen. Kemala, który stanął na czele ruchu nacjonalistycznego⁴².

³⁹ Ibidem, s. 2.

⁴⁰ Ibidem, s. 2.

⁴¹ MAE N, Londres B, vol. 70; AA, 17N, vol. 592; CAW, SGOII, I.303.4.7198, Anonimowe memorandum „Historia ruchu nacjonalistów tureckich”, s. 4; B. Lewis, op. cit., s. 290–297.

⁴² NA W, RG59, Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Armenia, 1910–1029 T1192 (T1192), Roll 1, dok. 860j.01.87: From Ravndal American Commissioner Constantinople to Secretary of State, 19.09.1919, Constantinople; ibidem, M820, Roll 407, dok. 185.5/47: From W.H. Buckler to the Commissioners no. 41, 06.10.1919, s. 1–2; ibidem, dok. 185.512/11: Excerpt from the Minutes of a Meeting of the Commissioners Plenipotentiary of the American Delegation, 08.10.1919, Paris; MAE N, Rome A, vol. 620; D. Kołodziejczyk, *Turcja*, Warszawa 2000, s. 97–98.

Narastające jesienią 1919 r. nastroje izolacjonistyczne w Stanach Zjednoczonych stawały pod znakiem zapytania dalsze zaangażowanie się tego mocarstwa w rozwiązanie kwestii przyszłości Turcji. O silnych nastrojach izolacjonistycznych świadczyło odrzucenie ratyfikacji traktatu wersalskiego przez Senat USA 19 XI 1919 r. Ponadto dla amerykańskich zwolenników mandatu USA nad Turcją poważnym ciosem był wylew, który przebył prezydent Wilson 2 X 1919 r. Ciężka choroba wyeliminowała go na kilka miesięcy z życia politycznego i uniemożliwiła czynne popieranie idei amerykańskiego mandatu nad Turcją. W grudniu 1919 r. delegacja USA została wycofana z dalszego udziału w konferencji pokojowej w Paryżu. Jednak władze amerykańskie nadal interesowały się sytuacją w Turcji⁴³.

Jednocześnie komplikowała się sytuacja w Turcji związana ze wzrostem wpływów ruchu nacjonalistycznego. W końcu października 1919 r. rząd sułtański podpisał porozumienie o współpracy z nacjonalistami oraz zgodził się na przeprowadzenie wyborów do tureckiego parlamentu. Uzyskali w nim przewagę zwolennicy ruchu kemalistowskiego. 28 I 1920 r. parlament turecki uchwalił Pakt Narodowy. Na jego mocy przyznano prawo dawnym prowincjom otomańskim zamieszkałym przez ludność arabską do decydowania o własnej przyszłości poprzez plebiscyty. Zażądano zachowania nienaruszalności i utrzymania pod władzą tureką ziem zamieszkałych przez Turków i Kurdów. Domagano się także utrzymania całkowitej niezależności politycznej i ekonomicznej Turcji⁴⁴.

Jednak program ten został zignorowany przez przedstawicieli Wielkiej Brytanii, Francji i Włoch, którzy w trakcie obrad konferencji w Londynie w dniach 12 II – 10 IV 1920 r. ustalili podstawowe założenia traktatu pokojowego z Turcją. W obradach konferencji nie wzięła udziału delegacja USA⁴⁵.

14 II 1920 r. zdecydowano o tym, że stolicą Turcji pozostanie Stambuł. Postanowiono także, iż cieśniny: Bosfor i Dardanele oraz morze Marmara znajdują się pod nadzorem, całkowicie niezależnej od Turcji, Komisji Cieśnin, która miała się składać z przedstawicieli Francji, Anglii, Włoch, Japonii, Grecji i Rumunii. Przewidywano również włączenie w skład komisji reprezentantów USA, Rosji i Bułgarii⁴⁶.

Na początku konferencji podzielono strefy wpływów między mocarstwa w Turcji. Na mocy tzw. paktu trójstronnego, zawartego 17 II 1920 r., ustalono,

⁴³ P. Olszewski, *Polityka Stanów Zjednoczonych...*, s. 145–146.

⁴⁴ AA, 20N, vol. 141; CAW, SGOII, I.303.4.7187, s. 25; ibidem, I.303.4.7198, Memorandum anonimowe „Historia ruchu nacjonalistów tureckich”, s. 8; *Diplomacy...*, vol. II, s. 74–75; T. Wituch, *Tureckie przemiany. Dzieje Turcji 1878–1923*, Warszawa 1980, s. 259; D. Kołodziejczyk, op. cit., s. 99.

⁴⁵ Documents on British Foreign Policy 1919–1939. First Series (dalej: DBFP), vol. II, London 1948, s. 965–967; P. Olszewski, *Polityka Stanów Zjednoczonych...*, s. 197.

⁴⁶ AAN, L, vol. 98, s. 47; DBFP, vol. VII, London 1957, s. 44–45, 313–321, 323, 352–357, 372–373; ibidem, vol. XIII, London 1963, s. 2; M. Tanty, *Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw*, Warszawa 1982, s. 335.

iż Wielka Brytania zastrzega sobie pierwszeństwo ekonomiczno-polityczne w Kurdystanie, Francja w Cylicji, natomiast Włochy w południowo-zachodniej Anatolii z wyjątkiem okręgu Smyrny. W swojej strefie wpływów każde mocarstwo miało posiadać prawo mianowania doradców politycznych, prawnych i wojskowych⁴⁷.

Na posiedzeniach konferencji londyńskiej omawiano także kwestię przyszłości Smyrny. 16 marca przyjęto propozycję brytyjską, aby zachować formalne zwierzchnictwo Turcji nad Smyrną. Jednocześnie jej obszar miał posiadać własny grecki garnizon i administrację. W Smyrnie planowano stworzyć lokalny parlament reprezentujący grecką i turecką ludność regionu. Parlament ten po dwóch latach działalności miałby zwrócić się do Ligi Narodów z prośbą o przyłączenie regionu do Grecji⁴⁸. Postanowienia te oznaczały faktyczne włączenie Smyrny do Grecji.

Jednocześnie pojawiła się kwestia narzucenia Turcji postanowień planowanego traktatu pokojowego. Aby spacyfikować sytuację w tym kraju i zniszczyć wpływy ruchu nacjonalistycznego, postanowiono dokonać okupacji wojskowej Stambułu przez wojska Ententy. Operację tę przeprowadzono 16 III 1920 r. Dokonano także aresztowań wśród nacjonalistycznych deputowanych do parlamentu⁴⁹.

Jednak działania te nie przyczyniły się do zdławienia tureckiego ruchu nacjonalistycznego. Część członków parlamentu uciekła do siedziby kemalistów w Ankarze. Tam dołączyli do nich przedstawiciele lokalnych komitetów Stowarzyszenia Obrony Praw Anatolii i Rumelii. Stworzyli oni 23 IV 1920 r. Wielkie Zgromadzenie Narodowe na czele z gen. Kemalem. Powołano także nacjonalistyczny rząd tymczasowy. Władze nacjonalistyczne ogłosiły sułtana Mehmeda VI więźniem aliantów i unieważniły wszelkie decyzje podejmowane przez sułtana i rząd sułtański pod naciskiem sprzymierzonych⁵⁰. Jednocześnie doszło do wzrostu poparcia ludności tureckiej dla ruchu kemalistowskiego.

W trakcie obrad konferencji londyńskiej omawiano także kwestię przebiegu granicy turecko-ormiańskiej, której opis miał się znaleźć w przyszłym traktacie z Turcją. 16 II 1920 r. uczestnicy konferencji opowiedzieli się przeciwko stworzeniu „Wielkiej Armenii”, obejmującej oprócz Demokratycznej Republiki Armenii sześć wschodnich prowincji Turcji oraz Cylicję. Zaproponowano

⁴⁷ NA W, RG256, M820, Roll 407, dok. 185.5/42: Tripartite Agreement between the British Empire, France and Italy, 10.08.1920, Sèvres, s. 1–6; DBFP, vol. VII, s. 164–173.

⁴⁸ MAE N, Londres B, vol. 331; DBFP, vol. VII, s. 511–512, 518.

⁴⁹ MAE N, Londres B, vol. 331; CAW, SGOII, I.303.4.7187, s. 16–18; DBFP, vol. XIII, s. 38–40; T. Wituch, *Tureckie przemiany...*, s. 259; D. Kołodziejczyk, op. cit., s. 91.

⁵⁰ MAE N, Rome A, vol. 579; AAN, Ambasada RP w Waszyngtonie, vol. 37, s. 19; AAN, L, vol. 89, s. 3–4; CAW, SGOII, I.303.4.7187; ibidem, I.303.4.7198, Memorandum anonimowe „Historia ruchu nacjonalistów tureckich”, s. 9–10; T. Wituch, *Tureckie przemiany...*, s. 260; D. Kołodziejczyk, op. cit., s. 99–100; P. Olszewski, *Polityka Stanów Zjednoczonych...*, s. 190–191.

powstanie Armenii, w której skład wchodziłaby jedynie pewna część Armenii tureckiej. Rozważano także możliwość zapewnienia Armenii dostępu do Morza Czarnego przez port w Trebizondzie (Trabzonie), Lazystan lub port w Batumi⁵¹. 27 lutego przyjęto postanowienie o przekazaniu Armenii terenów wschodniej Turcji aż do miasta Erzurum oraz wschodniej części prowincji Trapezunt – regionu Lazystan. Ponadto postanowiono włączyć Armenię do sygnatariuszy traktatu pokojowego z Turcją⁵².

O decyzjach podjętych przez uczestników konferencji w Londynie 12 III 1920 r. został poinformowany rząd amerykański. W odpowiedzi wystosowano obszerną notę w imieniu prezydenta Wilsona⁵³. Amerykański prezydent występował w niej przeciwko udziałowi przedstawiciela USA w negocjacjach dotyczących przyszłego traktatu z Turcją. Wskazywał zarazem, iż Stany Zjednoczone walczyły z sojusznikami tego państwa, przyczyniając się do ich pokonania i tym samym zwalczania rządu tureckiego. Dlatego Amerykanie musieli wyrazić swoje poglądy na temat proponowanych rozwiązań różnych kwestii związanych z traktatem z Turcją. W dalszej części pisma Wilson występował przeciwko utrzymaniu Turków w Stambule⁵⁴.

Omawiając sprawę powołania międzynarodowej komisji zajmującej się zarządzaniem cieśninami, wskazywano, iż sprzymierzeni słusznie założyli uczestnictwo w niej Rosji. Ponadto decyzje dotyczące funkcjonowania komisji nie mogły być podjęte bez wysłuchania stanowiska rosyjskiego. Jednak zostałyby ono uwzględnione dopiero wówczas, gdy Rosja będzie posiadać rząd uznany przez cywilizowany świat⁵⁵. Amerykański prezydent opowiedział się przeciwko przyznaniu Armenii Lazystanu, ponieważ takie rozwiązanie nie zapewniłoby temu państwu łatwego dostępu do morza. Natomiast był zwolennikiem przekazania Armenii portu Trebizonda, który stanowił zawsze zakończenie drogi handlowej biegnącej przez Armenię⁵⁶.

Wydając opinię o porozumieniu w sprawie przyszłości Smyrny, wskazano, że rząd USA posiada zbyt ograniczone informacje, aby móc wyrazić swoją opinię

⁵¹ MAE N, Londres B, vol. 331; ibidem, Beyrouth, vol. 221; AA, 16N, vol. 3187; DBFP, vol. VII, s. 81–86.

⁵² NA W, RG256, M820, Roll 407, dok. 185.5/58: Report and Proposals of the Commission for the Delimitation of the Boundaries of Armenia, 24.02.1920, s. 2–9; MAE N, Beyrouth, vol. 164; ibidem, Londres B, vol. 331; DBFP, vol. VII, s. 644–646.

⁵³ NA W, RG256, M820, Roll 407, dok. 185.5/11: Supreme Council no. A.J. 136, s. 1; CAW, SGOII, I.303.4.7187, s. 117.

⁵⁴ NA W, RG256, M820, Roll 407, dok. 185.5/11: Supreme Council no. A.J. 136, s. 1–2; CAW, SGOII, I.303.4.7187, s. 117; *The Papers Relating to the Foreign Relations of the United States 1920* (dalej: FRUS 1920), vol. III, Washington 1936, s. 750–751.

⁵⁵ NA W, RG256, M820, Roll 407, dok. 185.5/11: Supreme Council nr A.J. 136, s. 2; P. Olszewski, *Polityka Stanów Zjednoczonych...*, s. 199.

⁵⁶ MAE P, Série: Amérique 1918–1940 (Amérique), États-Unis, vol. 39, s. 49–53; MAE N, Rome A, vol. 579; CAW, SGOII, I.303.4.7187, s. 117; P. Olszewski, *Polityka Stanów Zjednoczonych...*, s. 199–200.

w tej sprawie. Prezydent Wilson podkreślił także, że oczekuje dodatkowych informacji na temat ekonomicznych warunków traktatu z Turcją. Zarazem wyraził nadzieję, że sprawy gospodarcze zostaną odpowiednio rozwiązane i będą uwzględnione interesy zarówno zwycięzców, państw pokonanych, jak i neutralnych⁵⁷.

Obradujący w Londynie przedstawiciele mocarstw zignorowali stanowisko dyplomacji amerykańskiej w kwestii tureckiej, gdyż rząd USA odmówił udziału w tym spotkaniu. Ponadto faktycznie wycofał się ze współpracy z innymi aliantami w sprawie wypracowania postanowień traktatu z Turcją. Wynikało to z narastających postaw izolacjonistycznych w USA. Świadczyło o tym ostateczne odrzucenie przez amerykański Senat ratyfikacji traktatu wersalskiego 19 III 1920 r.

Przyjęte na konferencji w Londynie postanowienia, które miały być umieszczone w traktacie z Turcją, zostały ostatecznie zatwierdzone na kolejnej konferencji aliantów – w San Remo, obradującej od 18 do 26 IV 1920 r. W jej trakcie dyskutowano m.in. problem granicy Armenii z Turcją, związany z koniecznością udzielenia odpowiedzi sprzymierzonych na notę prezydenta Wilsona z 24 III 1920 r. Kwestię tę omawiano 20 IV 1920 r. Uczestnicy posiedzenia byli przeciwni przyznaniu Armenii znacznego obszaru Turcji potwierdzonego w tureckim traktacie pokojowym. Mogło to spowodować konflikt Armenii z kemalistami i zmusić sprzymierzonych – sygnatariuszy traktatu – do zaangażowania militarnego na wielką skalę, czego za wszelką cenę chcieli uniknąć⁵⁸.

Do dyskusji w tej sprawie powrócono na posiedzeniu konferencji 22 IV 1920 r. Premier Włoch Francesco Nitti opowiedział się przeciwko przyłączeniu Erzurum do Armenii, ponieważ na tym obszarze dominowała liczebnie ludność muzułmańska nad Ormianami. Ponadto Erzurum było jednym z centrów nacjonalistów tureckich, z których należałoby oczyścić te tereny przed oddaniem ich pod władzę Ormian. Polityka włoskiego poparł brytyjski premier. Stwierdził on, że oddanie Erzurum Ormianom będzie dodatkowym argumentem przeciwko przyjęciu traktatu pokojowego przez Turcję. Ponieważ Armenia nie mogła sama zdobyć Erzurum, do jego zajęcia potrzebowano wojsk Ententy. Ponadto zdaniem brytyjskiego premiera opinia publiczna Anglii nie poparłaby takiej operacji⁵⁹.

Z kolei za oddaniem Erzurum Armenii optowali delegaci Francji. Wskazywali oni na względy moralne – konieczność zadośćuczynienia Ormianom za prześladowania z czasów wojny. Ponadto podkreślali ogromne znaczenie posiadania przez nich tej twierdzy dla bezpieczeństwa militarnego Armenii⁶⁰.

⁵⁷ NA W, RG256, M820, Roll 407, dok. 185.5/11: Supreme Council nr A.J. 136, s. 4–5; FRUS 1920, vol. III, s. 752–753.

⁵⁸ DBFP, vol. VIII, s. 45–51.

⁵⁹ Ibidem, s. 94, 108–109, 111–112.

⁶⁰ Ibidem, s. 109–111, 114; P. Olszewski, *Ententa wobec tzw. mandatu zakaukaskiego (1919–1920)*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 1997, t. XXXII, s. 65–66.

Ponieważ uczestnicy konferencji nie mogli wypracować wspólnego stanowiska w sprawie przebiegu granicy turecko-ormiańskiej, postanowiono odwołać się do arbitrażu prezydenta Wilsona w tej kwestii. Projekt artykułu dotyczącego granic Armenii, który miał się znaleźć w traktacie z Turcją, został ostatecznie zaaprobowany 26 IV 1920 r. Wspomniano w nim o mandacie USA nad Armenią. Alternatywą dla tej propozycji była możliwość arbitrażu Wilsona w kwestii przebiegu granicy turecko-ormiańskiej w prowincjach: Erzurum, Trapezunt, Wan i Bitlis. Sygnatariusze traktatu mieli również zaakceptować demilitaryzację obszarów przylegających do tej granicy oraz uznać decyzję amerykańskiego prezydenta w sprawie wyznaczenia Armenii dostępu do morza⁶¹.

Liczono się nie tylko z ewentualnością przyznania Armenii Erzurum, ale i dużych obszarów na zachód od tej fortecy. Poza tym brano pod uwagę możliwość wyznaczenia Armenii dostępu do Morza Czarnego przez Trapezunt. Groziło to otwartym konfliktem z kemalistami i wiązało się z pomocą militarną dla Ormian. Żywiono nadzieję, że obowiązek pomocy przypadnie Stanom Zjednoczonym, gdyż to ich przywódca dokonałby wytyczenia granicy, a więc miałyby moralny obowiązek, aby pomóc we wprowadzeniu jej w życie⁶². Zgoda mocarstw na takie sformułowanie fragmentu traktatu z Turcją, dotyczącego granicy turecko-ormiańskiej, wynikała z próby wciągnięcia USA w „kwestię ormiańską” i wyplątania aliantów z problemu określenia granic Armenii.

Ustalenia dotyczące przyszłości Armenii zawarto także w odpowiedzi Rady Najwyższej Sprzymierzonych do prezydenta Wilsona, sformułowanej 26 IV 1920 r. Wskazując na brak możliwości podjęcia się mandatu nad Armenią przez aliantów, zaapelowano do Ameryki o przyjęcie tego mandatu. Sprzymierzeni podkreślili, iż nie byli w stanie wysłać wojsk do Armenii w związku z ich zaangażowaniem militarnym w Europie i Turcji. Jednocześnie alianci zaproponowali, aby prezydent Wilson podjął się obowiązku wyznaczenia granicy ormiańsko-tureckiej we wschodniej Anatolii. Autorzy pisma opowiedzieli się za wytyczeniem mniejszego zasięgu granic Armenii, gdyż ograniczało to groźbę starcia z kemalistami i zwiększało szansę na utrzymanie tego terytorium przez samych Ormian bez ingerencji militarnej Zachodu. W konkluzji stwierdzono, iż kandydatura USA do mandatu i do udzielenia pomocy Armenii okazała się najlepsza, gdyż było to potężne mocarstwo z ogromnymi zasobami materiałowymi, najmniej wyczerpane w wyniku wojny⁶³.

22 V 1920 r. prezydent Wilson wystosował odpowiedź do Rady Najwyższej Sprzymierzonych. Wyraził w niej gotowość podjęcia się obowiązków arbitra

⁶¹ MAE P, Série: Société de Nations (SDN), vol. 2241, s. 38–39.

⁶² DBFP, vol. VIII, s. 177–178, 217–218.

⁶³ AAN, L, vol. 937, s. 192–193; FRUS 1920, vol. III, s. 779–783.

przy ustaleniu granicy turecko-ormiańskiej, natomiast pominął milczeniem kwestię amerykańskiego mandatu nad Armenią⁶⁴.

Zgoda Wilsona na arbitraż w sprawie granicy turecko-ormiańskiej wynikała z nacisków lobby proormiańskiego w USA. Obok tradycyjnych postulatów udzielenia pomocy finansowej i zbrojnej Armenii przez USA, przedstawiciele środowisk proormiańskich postulowali także przyznanie Armenii szerokiego zakresu terytorium należącego do Turcji⁶⁵. Natomiast pominięcie przez amerykańskiego prezydenta propozycji aliantów, aby USA przyjęły mandat nad Armenią, wynikało z silnych nastrojów izolacjonistycznych w Stanach Zjednoczonych i niechęci do zaangażowania się w Turcji. Świadczyło o tym stanowisko Senatu USA, który 1 VI 1920 r. uchwalił rezolucję przeciwko objęciu mandatu nad Armenią przez Stany Zjednoczone⁶⁶.

Po wypracowaniu postanowień traktatu z Turcją, w czerwcu 1920 r. pojawiła się kwestia skłonięcia strony tureckiej do ich przyjęcia. Politycy alianccy zdecydowali o wykorzystaniu wojsk greckich do zniszczenia tureckiego ruchu narodowego i zmuszenia Turcji do przyjęcia traktatu. 23 VI 1920 r. oddziały greckie rozpoczęły ofensywę przeciwko kemalistom. Trwała ona do początku lipca 1920 r. Wojska greckie opanowały azjatyckie wybrzeża Dardaneli, morza Marmara i zajęły obszary Azji Mniejszej od Smyrny do rzeki Sakarya⁶⁷.

10 VIII 1920 r. podpisano w Sèvres traktat pokojowy aliantów z Turcją. Zostały w nim zawarte postanowienia, które wcześniej wypracowano na konferencjach w Londynie i San Remo. Traktat obejmował także artykuł dotyczący ustalenia przebiegu granicy turecko-ormiańskiej w wyniku arbitrażu prezydenta USA⁶⁸. Przywódcy ruchu kemalistowskiego jednoznacznie odrzucili postanowienia traktatu. Jego podpisanie przez całkowicie uzależniony od aliantów rząd sułtański spotkało się z potępieniem tureckiej opinii publicznej oraz spowodowało wzrost poparcia dla ruchu kemalistowskiego wśród ludności Turcji⁶⁹.

⁶⁴ NA W, RG59, T1192, Roll 2, dok. 860j.01/307: From Department of State to High Commissioner M.L. Bristol, 30.06.1920; MAE N, Londres B, vol. 332; ibidem, Rome A, vol. 620; FRUS 1920, vol. III, s. 783.

⁶⁵ NA W, RG59, T1192, Roll 2, dok. 860j01/258: From American Committee for Independence of Armenia to Secretary of State, 5.05.1920, Washington, s. 1–6; P. Olszewski, *Polityka Stanów Zjednoczonych...*, s. 218.

⁶⁶ NA W, RG59, T1192, Roll 2, dok. 860j.01/282: From W.H. King Senator United States Senate to J.P. Tumulty Secretary of the President, 31.05.1920, Washington, s. 1–2; MAE P, Amérique, États-Unis, vol. 39, s. 113; MAE N, Londres B, vol. 51; F. Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917–1921)*, New York 1951, s. 262–263; J.L. Grabill, op. cit., s. 244–246.

⁶⁷ P. Olszewski, *Polityka Stanów Zjednoczonych...*, s. 234.

⁶⁸ *Diplomacy...*, vol. II, s. 81–84; R.G. Saakjan, *Franko-tureckije odnoszenija i Kilikija w 1918–1923 gg.*, Erewan 1986, s. 60.

⁶⁹ MAE N, Londres B, vol. 336; ibidem, Rome A, vol. 579; AA, 17N, vol. 593; AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (dalej: MSZ), vol. 229, s. 20; FRUS 1920, vol. III, s. 788.

Nie czekając na decyzje arbitrażu prezydenta Wilsona w kwestii przebiegu granicy ormiańsko-tureckiej oraz nie doceniając siły militarnej nacjonalistów tureckich w Anatolii, władze Armenii postanowiły samodzielnie zająć część wschodniej Anatolii. Na początku września 1920 r. siły ormiańskie opanowały miasto Olti. Te działania zostały potraktowane przez kemalistów jako dogodny pretekst do rozpoczęcia walk przeciwko Armenii. 28 IX 1920 r. Turcy zaczęli ofensywę i już następnego dnia zajęli miasto Sarykamysz⁷⁰. 30 X 1920 r. wojska kemalistowskie zdobyły Kars. Walki turecko-ormiańskie trwały do 18 XI 1920 r. i siły ormiańskie nadal ponosiły klęski. 18 listopada podpisano zawieszenie broni. Postanowiono wówczas, iż Turcy zajmą prowincje Kars i Aleksandropol do czasu plebiscytu, który miał określić przynależność tych ziem⁷¹.

W nocy z 2 na 3 grudnia podpisano ormiańsko-turecki traktat pokojowy. Obszar Armenii miał zostać ograniczony do terenów wokół Erywanu i jeziora Sewan. Turcja uzyskała władzę nad Nachiczewanem, Zangezurem, prowincją Kars i okręgiem Ardahan⁷². Jednak traktat nigdy nie wszedł w życie, gdyż został podpisany, gdy w Armenii miał miejsce przewrót bolszewicki. 29 XI 1920 r. oddziały Armii Czerwonej wkroczyły do Armenii. 5 XII 1920 r. zajęły Erywań, gdzie stworzono rząd komunistyczny, który nie uznał ormiańsko-tureckiego porozumienia⁷³.

Zła sytuacja militarno-polityczna Armenii nie miała większego wpływu na proormiański wynik arbitrażu prezydenta Wilsona w sprawie wytyczenia granicy ormiańsko-tureckiej. Po podpisaniu traktatu sewrskiego amerykański prezydent powołał komisję do określenia jej przebiegu. Kierował nią William L. Westermann, który był wcześniej szefem sekcji zachodniej Azji w grupie

⁷⁰ NA W, RG59, Records of the Department of State Relating to Political Relations between Armenia and Other States, 1910–1929, T1193 (T1193), Roll 1, dok. 760j.67/4: From Gray to Secretary of State nr 527, 08.10.1920, Constantinople; ibidem, dok. 760j.61/6: From Bristol to Secretary of State, 09.10.1920, Constantinople; ibidem, dok. 760j.67/35: From Bristol to Secretary of State, 01.11.1920, Constantinople, s. 2–3; MAE P, Levant, Arménie, vol. 12, s. 23–24; F. Kazemzadeh, op. cit., s. 288.

⁷¹ NA W, RG59, T1192, Roll 1, dok. 860j.00/16: From Consul Moser to Secretary of State General Conditions in Armenia nr 711, 20.11.1920, Tiflis, s. 1–4; MAE N, Londres Ambassade 1921–1940, Série C, vol. 593; ibidem, Rome A, vol. 580; AA, 20N, vol. 186; AAN, L, 89, s. 28–29; P. Olszewski, *Polityka Stanów Zjednoczonych...*, s. 245.

⁷² MAE N, Londres B, vol. 52; AA, 20N, vol. 186; CAW, SGOII, I.303.4.5366, s. 24–25; F. Kazemzadeh, op. cit., s. 289–290; G. Gambaszydze, *Iz istorii politiki SSzA w odnoszeni Gruzii 1917–1920*, Tbilisi 1960, s. 90.

⁷³ NA W, RG59, Records of the Department of State Relating to Political Relations between Russia and the Soviet Union and Other States, 1910–1929, M340, Roll 7, dok. 761.67/13: From A. Nouktar to Tchitcherine, 15.12.1920, Kars, s. 1–4; ibidem, T1193, Roll 1, dok. 760j.67/48: From Bristol to Secretary of State nr 638, 16.12.1920, Constantinople, s. 2–3; MAE P, Levant, Arménie, vol. 13, s. 136–137; AA, 20N, vol. 1095; R.G. Suny, *Looking toward Ararat. Armenia in Modern History*, Bloomington 1993, s. 139.

ekspertów amerykańskiej delegacji na konferencję pokojową⁷⁴. Efekt prac komisji stanowiły ustalenia w sprawie przebiegu granicy ormiańsko-tureckiej, które 22 XI 1920 r. zaakceptował prezydent Wilson, natomiast dwa dni później zostały one podane Radzie Najwyższej Sprzymierzonych. W dokumencie proponowano przekazanie Armenii połowy prowincji Wan, obszary prowincji: Bitlis oraz Erzurum, łącznie z twierdzą Erzurum⁷⁵. Podkreślając ogromne znaczenie dostępu do morza dla Armenii, proponowano włączyć pod zwierzchnictwo miasto Tirebolu nad Morzem Czarnym (w prowincji Trapezunt), budując specjalną linię kolejową łączącą ten port z Armenią⁷⁶. Wzdłuż wytyczonej granicy po stronie tureckiej sugerowano stworzenie strefy zdemilitaryzowanej, nadzorowanej przez żandarmerię turecką, a kierowanej przez alianckich oficerów⁷⁷.

Wilson oddawał Armenii duże fragmenty Turcji zamieszkałe przez muzułmanów wrogich Ormianom. Tak przeprowadzone rozgraniczenie nie uwzględniało sytuacji we wschodniej Anatolii u schyłku 1920 r. Natomiast odpowiadało ocenom z początku 1919 r., kiedy siły tureckie były spacyfikowane oraz funkcjonowały tam misje militarne i humanitarne USA i Anglii, zdolne do kontroli sytuacji. Oddanie Armenii terenów, które stanowiły jedno z głównych centrów ruchu kemalistowskiego, świadczyło o bardzo słabej znajomości sytuacji na tych obszarach. Wprowadzenie w życie arbitrażu możliwe było jedynie w przypadku zaangażowania militarne Stanów Zjednoczonych, co jednoznacznie wykluczył sam prezydent Wilson w liście do sekretarza generalnego Ligi Narodów Jamesa E. Drummonda z 31 XI 1920 r.⁷⁸ Dlatego postanowienia arbitrażu Wilsona miały jedynie charakter rozważań teoretycznych. Nierealistyczne propozycje rozwiązań prezydenta USA mogły być rezultatem wspomnianych nacisków działaczy amerykańskich misji protestanckich, którzy chcieli przekazać Armenii jak największą część terytorium Turcji i zupełnie nie brali pod uwagę zmian, jakie zaszły w Anatolii w końcu 1920 r.⁷⁹ Należy także przypuszczać, iż komisja Westermanna opierała się na materiałach delegacji USA na paryską konferencję pokojową, sporządzonych w dużym stopniu na podstawie proormiańskich danych przekazanych przez amerykańskich misjonarzy.

⁷⁴ MAE N, Londres B, vol. 334; J.L. Grabill, op. cit., s. 252; P. Olszewski, *Polityka Stanów Zjednoczonych...*, s. 248.

⁷⁵ NA W, RG59, T1192, Roll 1, dok. 860j01/165: From Department of State to American Embassy London, 24.11.1920, Washington; MAE P, SDN, vol. 2241, s. 7–78; FRUS 1920, vol. III, s. 796–803; S. Payaslian, *The History of Armenia. From the Origins to the Present*, New York 2007, s. 167.

⁷⁶ MAE P, SDN, vol. 2241, s. 79; FRUS 1920, vol. III, s. 793, 803.

⁷⁷ NA W, RG59, T1192, Roll 1, dok. 860j.00/15A: From B. Colby to American Embassy London nr 1180, 24.11.1920, Washington DC, s. 1–2; MAE P, SDN, vol. 2241, s. 79–80; FRUS 1920, vol. III, s. 803–804.

⁷⁸ MAE N, Londres B, vol. 51; MAE P, SDN, vol. 2241, s. 65–80; ibidem, *Levant, Arménie*, vol. 13, s. 43.

⁷⁹ J.L. Grabill, op. cit., s. 252; P. Olszewski, *Polityka Stanów Zjednoczonych...*, s. 249.

Ponadto trzeba pamiętać, iż decyzja Wilsona w sprawie granicy ormiańsko-tureckiej została ogłoszona już po wyborach prezydenckich w USA, które miały miejsce 2 XI 1920 r. Wygrał je kandydat republikanów Warren Gamaliel Harding, który prezentował zupełnie inne poglądy w kwestii polityki zagranicznej USA niż Wilson⁸⁰. Nowy prezydent nie był już tak podatny na wpływy proormiańskich działaczy amerykańskich misji protestanckich na Bliskim Wschodzie, jak jego poprzednik. Dlatego należało sądzić, iż nie podejmie się forsowania wprowadzenia w życie propozycji Wilsona.

Na brak możliwości zrealizowania arbitrażu prezydenta Wilsona w kwestii granicy ormiańsko-tureckiej wskazali także przedstawiciele mocarstw sojusznicznych w trakcie angielsko-francusko-włoskiej konferencji w Londynie 3 XII 1920 r. Podkreślili oni, iż prezydent zaproponował przekazanie Armenii o wiele większych terytoriów Turcji, niż zażądała tego sama Armenia. Ponadto do utrzymania tego obszaru potrzebowano znacznych sił wojskowych, których alianci nie byli w stanie dostarczyć⁸¹.

Przejęcie władzy prezydenckiej w Stanach Zjednoczonych przez Hardinga w 1921 r. zamknęło „kwestię turecką” w polityce USA po I wojnie światowej. Nowy prezydent prowadził odmienną politykę wobec Turcji. Wynikało to także ze zmian sytuacji militarno-politycznej w Azji Mniejszej.

Podsumowując kwestię polityki USA wobec Turcji od schyłku 1918 r. do końca 1920 r., należy wskazać, iż kształtowały ją już pewne uwarunkowania, które wystąpiły w czasie I wojny światowej. Trzeba do nich zaliczyć prześladowania ludności ormiańskiej Turcji przez władze tego państwa oraz działalność amerykańskich misji protestanckich na jego terenie. Proormiańska i antyturecka postawa misjonarzy, którzy posiadali silne związki personalne z ekipą prezydenta Wilsona, kształtowała wrogą wobec Turków opinię publiczną w USA już w czasie wojny. Jednocześnie pomimo że USA nie wypowiedziały wojny Turcji, koła rządowe Stanów Zjednoczonych formowały plany podziału tego państwa jeszcze w czasie I wojny światowej.

Mimo iż USA nie były w stanie wojny z Turcją, delegacja amerykańska uczestniczyła także w obradach paryskiej konferencji pokojowej, gdy omawiano przyszłość Turcji. W dużym stopniu z inicjatywy prezydenta Wilsona podjęto decyzję o podziale mandatowym terenów dawnego Imperium Otomańskiego. Dyplomacja amerykańska odegrała ważną rolę, gdy debatowano nad podziałami mandatowymi Azji Mniejszej i postanowiono, że Stany Zjednoczone przejmą mandaty nad Armenią turecką, Stambułem i cieśninami. Pomimo iż prezydent wskazywał, że wcześniej musi uzyskać na tę decyzję zgodę

⁸⁰ J. Kiwerska, *Między izolacjonizmem a zaangażowaniem. Europa w polityce Stanów Zjednoczonych od Wilsona do Roosevelta*, Poznań 1995, s. 95–96; L. Zyblikiewicz, *USA*, Warszawa 2004, s. 85–86.

⁸¹ NA W, RG59, T1193, Roll 1, dok. 760j.67/43: From Davis Embassy in London to Secretary of State nr 1693, 10.12.1920, London, s. 1–2; MAE P, Y, vol. 682, s. 129–131; DBFP, vol. VIII, s. 842.

amerykańskiego Senatu, to jednak przedstawiciele innych mocarstw uznali za nieomal pewne przejęcie tych mandatów przez USA.

Amerykański prezydent odegrał także ważną rolę w postanowieniu aliantów o lądowaniu Greków w Smyrnie. Taka postawa Wilsona wynikała z jego dążenia do zapobieżenia zajęciu części Azji Mniejszej przez Włochy. Z kolei lądowanie Greków w Smyrnie doprowadziło do powstania ruchu nacjonalistycznego w Turcji.

Przekonanie innych aliantów o przyjęciu powiernictwa mandatowego nad częścią Turcji przez USA spowodowało, iż postanowili oni zawiesić dyskusje nad traktatem z Turcją do czasu wyjaśnienia stanowiska Senatu USA w sprawie amerykańskich mandatów w Turcji. Jednak narastające nastroje izolacjonistyczne w Stanach Zjednoczonych doprowadziły do tego, iż u schyłku 1919 r. dyplomacja tego mocarstwa wycofała się z udziału w obradach konferencji pokojowej. Taka sytuacja sprawiła, że alianci postanowili w trakcie obrad konferencji londyńskiej na początku 1920 r. wypracować postanowienia traktatu z Turcją, nie uwzględniając stanowiska amerykańskiego w tej sprawie.

Naciski lobby proormiańskiego w Stanach Zjednoczonych na rząd amerykański sprawiły, iż wiosną 1920 r. władze w Waszyngtonie zaangażowały się w sprawę przyznania Armenii części terytorium Turcji. Odpowiadając na postulaty rządu amerykańskiego, reprezentanci zwycięskich mocarstw zgodzili się na arbitraż prezydenta Wilsona w kwestii ustalenia przebiegu granicy turecko-ormiańskiej. W listopadzie 1920 r. amerykański prezydent wytyczył granicę turecko-ormiańską, przekazując Armenii dużą część Anatolii. Jednak postanowienia tego arbitrażu nie zostały wprowadzone w życie, ponieważ wymagałyby zaangażowania przez mocarstwa znacznych sił wojskowych we wschodniej Anatolii. Taką możliwość wykluczyli zarówno prezydent Wilson, jak i przedstawiciele mocarstw alianckich.

Streszczenie

Zasadniczym tematem artykułu jest przedstawienie polityki USA wobec Turcji od rozejmu w Mudros zawartego 30 X 1918 r. do schyłku 1920 r. Politykę tę w przeważający sposób kształtowało antytureckie oraz proormiańskie nastawienie prezydenta Thomasa Woodrow Wilsona. Był on silnie związany ze środowiskiem amerykańskich misjonarzy protestanckich działających już w czasie wojny w Turcji. Pomimo że USA nie znajdowały się w stanie wojny z Turcją, dyplomacja amerykańska, a zwłaszcza prezydent Wilson, wzięła czynny udział w dyskusjach konferencji pokojowej w Paryżu, dotyczących ustalenia przyszłości politycznej terenów dawnego Imperium Otomańskiego. W dużym stopniu z inicjatywy amerykańskiego prezydenta podjęto decyzję o podziałach mandatowych Bliskiego Wschodu. Wywarł on także znaczny wpływ na decyzję aliantów o lądowaniu Greków w Smyrnie 15 V 1919 r. Przyczyniło się to do rozwoju tureckiego ruchu nacjonalistycznego. Nadzieje reprezentantów zwycięskich mocarstw na przyjęcie przez USA mandatu nad Stambułem, cieśninami i Armenią turecką były także podstawą dyskusji dotyczących podziałów mandatowych Azji Mniejszej na forum konferencji pokojowej w 1919 r.

Jednak narastanie nastrojów izolacjonistycznych w USA spowodowało, iż mocarstwo to wycofało się z obrad konferencji pokojowej i dyskusji odnoszących się do przyszłości Turcji. Silne naciski lobby proormiańskiego w USA na rząd amerykański doprowadziły jednak do tego, iż wiosną 1920 r. dyplomacja amerykańska domagała się od aliantów przyznania Armenii znacznej części Turcji. Taka postawa spowodowała, że zwycięskie mocarstwa zgodziły się na arbitraż Wilsona w kwestii przebiegu granicy turecko-ormiańskiej. W listopadzie 1920 r. amerykański prezydent przyznał Armenii znaczną część wschodniej Anatolii. Jednak decyzja ta nie została wcielona w życie, ponieważ zarówno USA, jak i inne zwycięskie mocarstwa nie chciały zaangażować się militarnie w jej realizację. Ponadto w Armenii doszło do wprowadzenia władzy radzieckiej w grudniu 1920 r.

The “Turkish Cause” in the American Policy after the First World War

The main purpose of the article is to present the policy towards Turkey pursued by the United States in the period between the armistice of Mudros concluded on 30 October 1918 and the late 1920s. The policy was shaped to a large extent by anti-Turkish and pro-Armenian attitude of President Thomas Woodrow Wilson. He was closely connected with the milieu of American Protestant missionaries operating in Turkey during the war. Despite the fact that the United States were not at war with Turkey, the American diplomacy, and especially President Thomas Woodrow Wilson, actively participated in talks of the Peace Conference in Paris about the political future of the territories belonging to the former Ottoman Empire. To a large extent, it was on the American president initiative that the decision was made about mandate divisions of the Near East. He also had great impact on the decision of the Allied Powers about landing of the Greek Army in Smyrna on 15 May 1919. This contributed to the development of the Turkish national movement. Hopes of the representatives of the victorious powers that the United States would accept a mandate over Istanbul, the Straits, and Turkish Armenia provided a basis for discussions about mandate divisions of Asia Minor at the 1919 Peace Conference.

But isolationist sentiment rising in the U.S. provoked a withdrawal of American representatives from the peace talks and discussion on the future of Turkey. However, strong pressure put by the pro-Armenian lobby in the States on the American administration forced the American diplomacy to demand a large part of Turkey to be given to Armenia. Such an attitude made the victorious powers to accept Woodrow Wilson as arbitrator on the matter of Turkish-Armenian frontier. In November 1920, the American president granted a large part of Anatolia to Armenia. But the decision was not implemented since neither the U.S., nor other powers wanted to military engage in its execution. In addition, in December 1920, the Soviet government was established in Armenia.

Bibliografia

- Baker R.S., *Woodrow Wilson and World Settlement*, vol. I–III, Gloucester 1960.
Churchill W.S., *The Aftermath Being a Sequel to the World Crisis*, London 1941.
Davis L.A., *Le Province de la mort. Archives Américaines concernant le Génocide des Arméniens (1915)*, Paris 1994.
Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record, vol. II: 1914–1956, ed. J.C. Hurewitz, Princeton 1956.
Documents on British Foreign Policy 1919–1939. First Series, vol. II, VII–VIII, XIII, London 1948–1963.
Elcock H., *Portrait of a Decision. The Council of Four and the Treaty of Versailles*, Cheshire 1974.

- Floto I., *Colonel House in Paris. A Study of American Policy at the Paris Peace Conference 1919*, Princeton 1980.
- Gambaszydze G., *Iz istorii polityki SSzA w odnoszenii Gruzii 1917–1920*, Tbilisi 1960.
- Grabill J.L., *Protestant Diplomacy and the Near East. Missionary Influence on American Policy, 1810–1927*, Minneapolis 1971.
- Helmreich P.C., *From Paris to Sèvres. The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919–1920*, Columbus 1974.
- Kazemzadeh F., *The Struggle for Transcaucasia (1917–1921)*, New York 1951.
- Khoury G.D., *La France et l'Orient Arabe. Naissance du Liban modern 1914–1920*, Paris 1993.
- Kiwerska J., *Między izolacjonizmem a zaangażowaniem. Europa w polityce Stanów Zjednoczonych od Wilsona do Roosevelta*, Poznań 1995.
- Kołodziejczyk D., *Turcja*, Warszawa 2000.
- Lewis B., *Narodziny nowoczesnej Turcji*, tłum. K. Dorosz, Warszawa 1972.
- Lloyd George D., *Prawda o traktacie wersalskim*, tłum. A. Pański, t. I, Warszawa 1939.
- Mantoux P., *Les Délibérations du Conseil des Quatre (24 mars – 28 juin 1919). Notes de l'OfficierInterprète depuis la remise à la Délégation Allemande des conditions de paix jusqu'à la signature du Traité de Versailles*, vol. I–II, Paris 1955.
- Mayer A.J., *Wilson vs. Lenin. Political Origins of the New Diplomacy 1917–1918*, Cleveland–New York 1964.
- Mazarakis-Ainian A., *Mémoires*, Thessaloniki 1979.
- Nicolson H., *Curzon. The Last Phase 1919–1925. A Study in Post-war Diplomacy*, London 1937.
- Olszewski P., *Ententa wobec tzw. mandatu zakaukaskiego (1919–1920)*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 1997, t. XXXII, s. 47–70.
- Olszewski P., *„Kwestia palestyńska” w polityce USA w latach 1914–1923*, w: *Palestyna. Polityka – społeczeństwo – kultura*, red. I. Kończak, M. Woźniak, Łódź 2009, s. 107–127.
- Olszewski P., *Polityka państw Ententy wobec Zakaukazia w latach 1918–1921*, Piotrków Trybunalski 2001.
- Olszewski P., *Polityka Stanów Zjednoczonych wobec Turcji i Bliskiego Wschodu w latach 1918–1923*, Piotrków Trybunalski 2015.
- Papers Relating to the Foreign Relations of the United States 1918 Supplement 1 The World War*, vol. I, Washington 1933.
- Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference*, vol. I, III, V–VI, Washington 1942–1946.
- Papers Relating to the Foreign Relations of the United States 1920*, vol. III, Washington 1936.
- Rothwell V.H., *British War Aims and Peace Diplomacy 1914–1918*, Oxford 1971.
- Saakjan R.G., *Franko-tureckije odnoszenija i Kilikja w 1918–1923 gg.*, Erewan 1986.
- Seymour Ch., *Letters from the Paris Peace Conference*, New Haven 1965.
- Suny R.G., *Looking toward Ararat. Armenia in Modern History*, Bloomington 1993.
- Tanty M., *Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw*, Warszawa 1982.
- Tardieu A., *La Paix*, Paris 1921.
- Ternon Y., *Ormianie. Historia zapomnianego ludobójstwa*, tłum. W. Brzozowski, Kraków 2005.
- The Intimate Papers of Colonel House*, vol. II: *From Neutrality to War 1915–1917*, vol. III: *Into the World War April 1917 – June 1918*, vol. IV: *The Ending of the War June 1918 – November 1919*, ed. Ch. Seymour, London 1926–1928.
- Utkin A.I., *Diplomatija Wudrowa Wilsona*, Moskwa 1989.
- Wituch T., *Od Trypolis do Lozanny. Polityka Włoch wobec Turcji i Bliskiego Wschodu w latach 1912–1922*, Warszawa 1986.
- Wituch T., *Tureckie przemiany. Dzieje Turcji 1878–1923*, Warszawa 1980.
- Zybliekiewicz L., *USA*, Warszawa 2004.
- Źródła do historii powszechnej okresu międzywojennego*, red. S. Sierpowski, t. I: *1917–1926*, Poznań 1989.

Biogram: **Paweł Olszewski** – dr hab. nauk humanistycznych w dziedzinie historii, adiunkt w Instytucie Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Filia w Piotrkowie Trybunalskim. Najważniejsze publikacje: *Polityka mocarstw Ententy wobec Zakaukazia w latach 1918–1921* (2001) oraz *Polityka Stanów Zjednoczonych wobec Turcji i Bliskiego Wschodu w latach 1918–1923* (2015). Zainteresowania naukowe: historia Kaukazu w XX w., polityka zagraniczna USA i dzieje Bliskiego Wschodu po I wojnie światowej. E-mail: olszewskip@o2.pl.